

ГУМЕНЮК А.Г.,
кандидат політичних
наук

*Інститут міжнародних
відносин Київського
національного
університету
імені Тараса Шевченка*

**РЕАКЦІЯ
МІЖНАРОДНОГО
СПІВТОВАРИСТВА
НА
ЮГОСЛАВСЬКУ
КРИЗУ**

Специфіка і складність югославської кризи обумовлені сукупністю довготривалих факторів, що склалися історично. Вони включають суперечності етнічного, релігійного, політичного, економічного, адміністративно-територіального характеру, врегулювання яких вимагало з боку ООН багатопланових дій, не обмежуючись звичайним введенням військового контингенту в зону конфлікту.

Громадянська війна в Югославії, яка спалахнула з усіма притаманними цьому жахливому явищу атрибутами в середині 1991р., привела до однієї із найтяжчих військово-політичних криз післявоєнної Європи. Своєю жорстокістю, масштабами та геополітичними наслідками вона піддала випробуванню всю систему континentalnoї безпеки і негативно зрикошетила також на її глобальному вимірі. Військові руйнування та страждання цивільного населення, які Європа поступово почала забувати після – 1945-го року, викликали колosalну занепокоєність з боку світової громадськості і сприяли реактивній інтернаціоналізації югославської кризи.

На думку відомого американського експерта Розаліна Хігінса, “ ситуацію ускладнювали суперечливі інтереси різноманітних політичних сил із США з одного боку, та з Європи з іншого, а також компаній в за- собах масової інформації, що активізували громадську думку з метою натиснути на свій уряд для того, щоб “зробити що-небудь”!

Проте, як відомо, не Європа та США створили югославську кризу, хоча незаперечним є і той факт, що своїми не завжди вдалими диплома- тичними діями вони її поглибили. Адже із самого початку інтер- націоналізації югославської кризи, в тім числі інтернаціоналізації колек- тивних заходів по її вгамуванню, було припущене надто багато прикрих помилок. Відомо, що переважна більшість західних політиків погоджу- валася із тим, що Югославію необхідно зберегти як єдину державу (ко- ли розпад вже розпочався) і що кордони неприпустимо змінювати си- ломіць. Проте минуло не так вже і багато часу, як вони дійшли зворот- ної думки і перестали заперечувати проти розпаду Югославії та перетво- ренню колишніх адміністративних кордонів між федеральними суб'єктами в міжнародні кордони між новими незалежними державами.

Колишній державний секретар США Лоренс Іглбергер відверто висловився з приводу помилок, які США та Європа допустили вже на самому початку югославської кризи. Пан Іглбергер погодився, що Сполучені Штати Америки передчасно погодились із відділен- ням колишніх югославських республік – Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, причому він “вправдовував” такий крок американсь- кого уряду шаленим тиском з боку Німеччини та поспіхом Європи. До пана Іглбергера аналогічне вправдовувальне визнання зробив теж колишній держсекретар США Джеймс Бейкер. Між іншим, пан Іглбергер висловив згоду із тим, що саме Німеччина та Ватикан відіграли ключову роль в розвалі колишньої Югославії і спрогнозу- вав, що югославо-американські відносини будуть “холодними та не- продуктивними” протягом багатьох років².

Покійний Президент Франції Франсуа Міттеран в інтерв’ю газеті “Фігаро”, яке він дав в листопаді 1994 р., висловився з осудженням поспішності прийняття провідними європейськими державами рішення щодо розпаду югославської федерації. Він, зокрема, сформулював свою думку в такому запитанні – “Чому внутрішні адміністративні кордони держави повинні автоматично визнаватися державами?”³.

Югославська криза розпочалась тоді, коли в Європі та в гло- бальній системі міжнародних відносин почали відбуватись карди- нальні зміни, в результаті яких було зруйновано не тільки ту систе- му міжнародних відносин, що сформувалась за роки “холодної війни”, але і, по великому рахунку, відбулась ревізія геополітичних наслідків другої та першої світових воєн.

Звичайно, що відповідальність за виникнення югославської кризи та всі її жорстокі наслідки, несуть насамперед самі народи колиш-

ньої СФРЮ та їх політичні поводирі, а не зовнішні чинники. В той же час в умовах інтернаціоналізації югославської кризи дії внутрішніх факторів багато в чому були зумовлені реакцією з боку зовнішніх сил і тим самим визначали сутність політики великих держав в Південно-Східній Європі.

Так, ще в 1990 – перший половині 1991 р. не було жодної держави або міжнародної організації, які б на офіційному рівні підтримували б тенденції до дезінтеграції Югославії. Особливу занепокоєність, звичайно, проявляли сусідні із Югославією країни. В травні 1991 р. відбулась зустріч високоповажних представників Австрії та Італії з приводу розвитку подій в СФРЮ. В Італії в цей же час було сформовано міжміністерський комітет, який повинен був виробити план надзвичайних заходів на випадок неконтрольованості ситуації в Югославії, зокрема, некерованого притоку біженців. Міністр закордонних справ Італії Дж. де Мікліс звернувся в червні 1991 р. через центральні республіканські газети Югославії, безпосередньо до громадськості всієї країни, із закликом знайти мирні демократичні шляхи для збереження єдиної держави. Не викликало сумніву те, що дезінтеграція СФРЮ приведе не тільки до країніх ускладнень з питання внутрішніх кордонів, але і завдасть шкоди в стосунках із сусідніми державами⁴. Недарма ще в 1915 р. глава Балканського комітету в Лондоні лорд Бакстон заявив, що створення югославського союзу навколо Сербії буде нічим іншим, як “виникненням декількох Північних Ірландій”⁵. Події не примусили на себе чекати. В травні 1991 р. італійська ліберальна партія, що входила до складу правлячої коаліції, на своєму з’їзді висунула вимогу у випадку розпаду Югославії перегляду Осімських угод від 1975 р., а відтак повернення Італії півострова Істрія та районів Далмачії⁶.

Загрозлива ескалація військових дій в Югославії була в центрі уваги VII Міжпарламентської конференції з питань співробітництва та безпеки в Європі, що відбулася у Відні в червні 1991 р. Конференція прийняла резолюцію, в якій керівним органам Белграда, а також Словенії та Хорватії, пропонувалось сісти за стіл переговорів і вирішити всі суперечливі питання мирним шляхом⁷.

На сесії Ради Європейського співтовариства в Люксембурзі був запропонований вихід із кризи, який складався із трьох напрямів: “1. Словенія та Хорватія консервують на три місяці своє рішення про вихід із складу Югославії; 2. Призначається голова Президії СФРЮ; 3. Югославська народна армія припиняє вогонь і повертається в казарми. Інакше європейські держави погрожували припинити будь-яку економічну допомогу Югославії”⁸.

На цей раз розгортання військового конфлікту вдалось зупинити. Проте з’ясувалось, що серед членів європейської спільноти позиції країн відносно Югославії починають розділятись. Вже тоді з’явились

перші ознаки, що Німеччина та Австрія схиляються до того, щоб визнати незалежність Словенії та Хорватії. Одночасно, саме в цей час були висловлені пропозиції щодо необхідності підключення механізмів ООН до врегулювання кризи в Югославії, введення сил по підтримці миру. В червні 1991р. почалось засідання Комітету старших посадових осіб країн – учасниць НБСЄ, на якому було прийнято рішення про направлення до Югославії групи спостерігачів.

За ініціативою Італії в липні 1991 р. в Будапешті відбулась зустріч міністрів закордонних справ, які мали спільний кордон з Югославією (СФРЮ) – Італії, Австрії, Угорщини. Міністр закордонних справ Італії Дж. де Міклес на цій зустрічі заявив, що, коли югославська криза не буде врегульована шляхом переговорів, Італія, як і європейське співтовариство в цілому, буде вимушена визнати незалежність Хорватії та Словенії⁹.

Проте, якщо при допомозі Європейського Союзу вдалося прийняти в липні 1991р. Бріонську декларацію*, яка визначила основні заходи для мирного вирішення кризи в країні протягом трьох місяців і тим самим розрядила ситуацію в Словенії, то полум'я військового конфлікту в Хорватії зростало з кожним днем.Хоча країни Європейського Союзу та США наклали ембарго на продаж зброї Югославії, проте ця акція явно була запізнілою.* Влітку 1991 року в країні активно діяли багатотисячні “паралельні” військові угруповання для захисту національних інтересів республік. Ось чому спроби лідерів республік домовитись про припинення військових сутичок вели лише до зростання взаємних звинувачень та поширенню військових дій.

На засіданні міністрів закордонних справ Європейського Союзу, що відбулося наприкінці липня 1991 р. в Брюсселі, представникам Югославії дали зрозуміти, що подальше надання допомоги, в тому числі і фінансової, буде поставлено в пряму залежність від результатів врегулювання військових конфліктів в країні. Проте події стрімко розгорталися. Так, на початку серпня 1991 р. завершилась поразкою посередницька місія міністрів закордонних справ Нідерландів, Португалії та Люксембургу, яка намагалась досягти примирення між конфліктуючими сторонами.

Не дивлячись на цю поразку, Європейський Союз настилько провожував пошук шляхів врегулювання кризи на цей раз на надзвичайній нараді міністрів закордонних справ в серпні 1991 р. – країн-

* 7 липня 1991р. після сутичок ЮНА із словенськими військовими формуваннями на о-ві Бріон було прийнято спільну декларацію про мирне вирішення Югославської кризи. Декларацію було прийнято всіма учасниками югославських переговорів, а також міністрами закордонних справ Нідерландів, Люксембургу та Португалії.

* Офіційно Рада Безпеки ООН закликала всі країни утриматись від продажу будь-яких видів озброєнь Югославії наприкінці вересня 1991р.

членів Європейського Союзу в Гаазі. На цій нараді ряд міністрів закордонних справ вперше зробили натяк на можливість військового втручання Західноєвропейського союзу (ЗЄС) до Югославії¹⁰. Напередодні наради міністр закордонних справ Німеччини Г.-Д. Геншер закликав задіяти різноманітні міжнародні санкції проти Сербії і негайно визнати незалежність Словенії та Хорватії всупереч Бріонській декларації про мораторій на визнання їх суверенітету протягом трьох місяців. Керівники дипломатичних служб ЄС підтримали пропозицію обговорити югославську кризу в РБ ООН.

В цей час (серпень 1991 р.) по суті почався остаточний розпад колишнього Радянського Союзу, що дозволило децентралістським тенденціям в СФРЮ набути більш динамічного характеру.

Наприкінці серпня за пропозицією Франції міністри закордонних справ ЄС в Брюсселі досягли згоди про утворення Арбітражної комісії в складі 5 суддів. Конфліктуючим сторонам було запропоновано до 1 вересня 1991 р. дати згоду на участь в мирній конференції по Югославії. Якщо ж консенсусу між югославськими республіками не буде досягнуто, то в мирній конференції повинні були взяти участь тільки ті республіки, хто даста на це свою згоду. Міжнародна конференція повинна була протягом двох місяців підготувати рекомендації про конституційний устрій майбутньої Югославії.

І поки між сербами та хорватами порушувалась чергова згода про припинення вогню, а в Гаазі завершувала роботу міжнародна конференція, на якій ні сербські, ані хорватські представники, ані представники 600-тисячної сербської меншини в Хорватії не “побажали поступитися принципами”, в республіці Македонія 8 вересня відбувся референдум, на якому більшість населення виступила за суверенітет та незалежність Македонію. В цьому ж місяці розпущений влітку 1990 р. сербськими владами парламент автономного краю Косово проголосив Косово незалежною республікою¹¹. Звичайно, що Сербія це назвала антиконституційним актом, але керівництво Хорватії, Словенії та Албанії вітали косівську самостійність. Процес розпаду Югославії набув, по суті, незворотного характеру. І тоді Європа всерйоз злякалась можливих наслідків військових подій, що розгорталися на Балканах.

Перше засідання учасників мирних переговорів по врегулюванню конфлікту в Югославії відбулось у вересні 1991 р. під головуванням лорда Каррінгтона за участю представників всіх республік СФРЮ¹². На цій нараді, поряд з іншими, обговорювалось питання про реальну можливість введення до Югославії міжнародних сил, які повинні були розташуватись між Сербією та Хорватією.

В жовтні 1991 р. учасники міжнародної конференції по Югославії в рамках ЄС прийняли рішення розглянути питання про визнання незалежності Хорватії та Словенії в тому випадку, якщо в цих рес-

публіках будуть гарантовані права національним меншинам. Було також повідомлено і про інші умови визнання незалежності цих республік, зокрема, про те, що кордони між республіками не можуть бути зміненими в односторонньому порядку¹³.

7 жовтня 1991 р. завершився тримісячний мораторій на проголошення незалежності Словенії та Хорватії. Обидві республіки заздалегідь оголосили, що продовжувати мораторій не мають наміру. Тому міністри закордонних справ Європейського Союзу оголосили ультиматум конфліктуючим сторонам: якщо кровопролиття не буде зупинено, то країни ЄС відмінять будь-яке економічне співробітництво із Югославією і, можливо, навіть введуть тотальне ембарго при сприянні Міжнародного валутного фонду та Всесвітнього банку¹⁴.

В тому ж місяці в Страсбурзі на засіданні Європарламенту його учасники висловились проти визнання незалежності Словенії та Хорватії в умовах безперервних військових конфліктів, передбачаючи, що незалежності можна досягти лише тоді, коли шляхом мирних переговорів будуть розведені військові угруповання, встановлені кордони і забезпеченні гарантії національним меншинам. В цей же час здійснив невдалу спробу виступити у ролі посередника-миротворця і колишній Радянський Союз. На запрошення М.Горбачова до Москви прибули президенти Сербії та Хорватії, по результатам зустрічі було прийнято тристороннє комюніке, але суттєвого впливу на хід подій воно не справило.

Наступний етап поглиблення югославської кризи розпочався проголошенням незалежності республікою Боснією та Герцеговина в середині жовтня 1991 р. Сербська частина населення, а це – третина республіки, не підтримала цього рішення, а депутати – серби відмовились голосувати в Скупщині (більше чверті депутатського корпусу). Як показали наступні події, ігнорування їх думки привело до подальшого загострення ситуації.

На черговому засіданні міжнародної конференції в Гаазі в жовтні 1991 р. на розгляд сторін був запропонований проект Конвенції про врегулювання ситуації в Югославії. Проти нього виступили президенти Сербії та Словенії. Згодом проект Конвенції було піддано суттєвому доопрацюванню, проте до спільногознаменника новий варіант теж не привів.

Вже в грудні 1991 р. Федеративна Республіка Німеччина заявила, що вона визнає в односторонньому порядку незалежність Хорватії та Словенії. Це був своєрідний передріздвяний дарунок цим двом колишнім республікам СФРЮ з боку Бонну.

В середині 1991 р. міністри закордонних справ схвалили в Брюсселі умови дипломатичного визнання з боку ЄС республік колишньої СФРЮ та колишнього СРСР. Прийняття відповідних рішень було намічено на 15 січня 1992 р. “Заявки” на визнання поступили від чо-

тирьох югославських республік, тоді як Сербія та Чорногорія вважали себе єдиними законними правонаступниками Югославії.

15 січня 1992 р. країни-члени ЄС визнали незалежність Словенії та Хорватії. До них приєднались Швейцарія, Австрія, Угорщина, Болгарія, Польща, Чехія, Канада. Варто відмітити, що Арбітражна Комісія ЄС не рекомендувала негайного визнання Хорватії через відсутність повної ясності щодо перспектив сербської меншини на її території. Проте запевнення Загребу в поміркованості та виваженості щодо “хорватських сербів” та майбутнє розміщення миротворчих сил ООН розвіяли всі сумніви Арбітражної Комісії. В лютому 1992 р. Словенія та Хорватія були визнані Російською Федерацією¹⁵.

Визнання незалежності двох республік колишньої СФРЮ з боку ЄС та інших членів світового співтовариства не наблизило припинення югославської кризи. Більш того, ситуація ще більше загострилась після визнання незалежності Боснії та Герцеговини. Це визнання привело до прямого військового зіткнення сербів, мусульман та хорватів на території цієї республіки. Її найбільша община – мусульманська, наполягала на збереженні в республіці централізованої держави, серби та хорвати виступали за кантонізацію країни. Визнання Боснії та Герцеговини міжнародним співтовариством до прикінцевого досягнення домовленості про конституційний устрій держави (було вироблено лише його проект), розв'язало руки екстремістам всіх національностей та втягло в конфлікт ЮНА. В результаті штаб-квартира командування ООН в столиці Боснії та Герцеговини м. Сараєво перетворилась в арену жорстких сутичок. В зв'язку з цим в Брюсселі терміново розпочала роботу конференція по Боснії та Герцеговині.

Всю повноту відповідальності за кризу в Боснії та Герцеговині країни-члени ЄС та США поклали на керівництво Сербії, а точніше на новий конфедеративний устрій – Союзну республіку Югославію (в складі Сербії та Чорногорії), яку було проголошено 27 квітня 1992 р.¹⁶.

16 квітня 1992 розпочалась чергова нарада НБСЄ в Гельсінкі, на якій було прийнято “Декларацію по Югославії”. На цій нараді, у виступах багатьох делегатів, до речі, підкреслювалось, що було б несправедливим всю відповідальність за загострення ситуації в Боснії та Герцеговині покладати тільки на сербів. Це, між іншим, випливало згодом із неупередженої доповіді Генерального секретаря ООН Б.Бутроса-Галі, яка чомусь стала предметом обговорення лише після прийняття 30 травня 1992 р. жорстких санкцій проти Югославії¹⁷.

Введення санкцій проти Сербії та Чорногорії не змогли зупинити військового конфлікту в Боснії та Герцеговині, а навпаки, дали поштовх до його “в'єтнамізації”.

На фоні такої перспективи 26 серпня 1992 р. розпочала роботу Лондонська конференція, яка по своїй суті була рішучою спробою з боку світового співтовариства приборкати полум'я югославської

війни мирними засобами. До Лондона були запрошенні представники албанців із Косова, угорців із Воєводіні, сербів із Хорватії.

В роботі Конференції, яка проходила під співголовуванням Генерального секретаря ООН Б.Бутроса-Галі та прем'єр-міністра Великої Британії Дж.Мейджера, взяли участь представники 30 країн, міжнародних організацій та союзів. Відкриваючи конференцію, Дж.Мейджер виклав принципи, на яких, на думку країн-організаторів Конференції, повинні базуватися рішення, що будуть направлені на ліквідацію югославської кризи. До цих принципів відносилось: припинення військових дій, повага всіма учасниками конфлікта прав людини та територіальної цілісності всіх новоутворених держав на території колишньої СФРЮ. Ті сторони, що порушать зазначені принципи, підкresлив Дж.Мейджер, будуть піддані міжнародній ізоляції.

Таким чином, враховуючи різні оцінки кризи та запропонованих шляхів щодо її подолання з точки зору реагування міжнародного співтовариства можна виділити три самостійних підходи до цього питання.

Згідно з першим із них, до речі, він знайшов якнайшире відображення в світових засобах масової інформації, найбільша провина, якщо не вся, за військово-політичну кризу і початок війни в Югославії покладалась виключно на Республіку Сербію. Саме ця країна, мовляв, спочатку здійснила агресію проти Словенії, потім проти Хорватії і, нарешті, проти Боснії та Герцеговини із загрозою її розповсюдження на територію країв, що входили до її складу та на решту території колишньої СФРЮ. На підставі такої оцінки і було вироблено політику, яка шляхом міжнародного визнання переважної більшості республік, що вийшли із складу федерації (Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини), а також за рахунок санкцій та іншого тиску проти Югославії (Сербії та Чорногорії), намагалась (в основному безуспішно) встановити мир на югославській землі.

Згідно з другим підходом, який був домінуючим в СРЮ та багатьох інших міжнародних колах, вищевикладені оцінки розглядаються як свідоме прагнення приховати дійсні мотиви республік, що вийшли із складу Югославії, а також тих міжнародних сил, що їх підтримували. А саме – ці мотиви були, нібито, пов’язані із стратегічним замислом переглянути як результати не тільки другої, але і першої світових воєн на Балканах і в Європі в цілому. У відповідності із цим підходом, громадянська війна в Югославії була наслідком противного відділення ряду республік, що грубо порушило інтереси тих націй, які бажали залишитись в югославській федерації. Звичайно, що в першу чергу мова йдеється про сербський народ, який в результаті відділення Словенії та Хорватії перетворився на дискримінайну меншість.

Відмова вагомих міжнародних чинників від принципу непорушності європейських кордонів шляхом застосування сили (“перший

кошик” Гельсінського Заключного акту), коли мова йде про зовнішні кордони колишньої СФРЮ і в той же час вимога дотримання внутрішніх кордонів між югославськими республіками, які ніколи не були затверджені в правовому порядку, є грубим порушенням міжнародного права та насилиям над законними інтересами сербського народу. Згідно з цією оцінкою, вирішення проблеми можна було досягти поступовим застосуванням права народу на самовизначення, яке буде на рівних підставах враховувати інтереси всіх без винятку югославських народів, як тих, що бажали вийти із Югославії, так і тих, що бажали в ній залишитись.

Третій підхід базується на оцінці громадянської війни в Югославії як дуже складного політичного, етнічного та релігійного конфлікту з дaleкосяжними міжнародними наслідками і до якого головні міжнародні чинники виявилися абсолютно не підготовленими. Саме ця обставина дозволила югославським республікам, що залучені до конфлікту, шляхом його подальшого розширення та організацією масштабних пропагандистських акцій, маніпулювати світовим співтовариством і, по суті, розділити його, в залежності від обставин, на прихильників чи опонентів тих чи інших югославських республік¹⁸.

Слід наголосити, що югославська криза спалахнула, коли Європа переживала глибокі зміни. Із розпадом колишнього СРСР та Варшавського договору зникла біполярна система; помітно зросла роль на континенті об'єднаної Німеччини; прискорились процеси інтеграції в рамках Європейського Союзу; окреслились нові функції та завдання ОБСЄ, НАТО, ЗЕС; колишній поділ Європи на схід та на захід поступився на умовний поділ Середньої, Східної, Південно-Східної Європи.

Що торкається окремо позиції США, то на початку 90-х років на неї значний вплив справили Маастрихтські угоди, які поставили під знак запитання повоєнні трансатлантичні зв'язки, а також ситуація на Близькому Сході, де після війни у Перській затоці на передній план висунулися Туреччина та інші мусульманські країни. В таких умовах американська зовнішня політика не могла активно не відповісти на загострення ситуації в Боснії та Герцеговині в рік президентських виборів.

Американська політика відносно югославської кризи відповідала типовим взірцям “м'яких і жорстких обмежень”, що поступово перетворювалися із економічних та політичних засобів тиску в пряму військову загрозу і реальну можливість військової акції. Розвиток подій в Боснії та Герцеговині підтверджив, що в США була відсутня науково обґрунтована, точно виважена політика щодо Східної Європи, а доктрина “нового світового порядку” продемонструвала свою недостатність та неефективність особливо щодо югославської кризи.

Таким чином, реакцію світового співтовариства на конфлікт на території колишньої Югославії можна охарактеризувати як паліатив-

ну. З одного боку, світ, зокрема Європа, зробили спробу в рамках міжнародного права дипломатичними методами розв'язати югославський вузол, з іншого боку, ці заходи були недостатніми як з точки зору політичної волі, так і реалістичного прогнозування негативних наслідків цих кволих дій. Іншими словами, політика ЄС, НБСЄ, США була неадекватною ситуації, що склалась. Підтвердженням цього висновку є загрозлива ситуація, що утворилася на Балканах наприкінці 90-х років.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Higgins Rosalyn. The New United Nations and Former Yugoslavia. – // International Affairs. – Vol.69 (July 1993). – P.346-350.
- ² Dean Janathan. Ending Europe's Wars: The Continuing Search for Peace and Security. – New- York, – 1994. – P.34-35.
- ³ Figaro. – 9.XII. 1994.
- ⁴ Yugoslav Survey: a record of facts and information. – 1993. – Vol XXXIII. – № 3. – P.101-103.
- ⁵ Филипович Г. Создание Югославии // Международная политика. – Белград, 1990. – Г.41, №956. – С.23-24.
- ⁶ Yugoslavia. Defense and foreign affairs handbook. – London. – 1994. – P.1315-1316.
- ⁷ Statement on the situation in Yugoslavia. – Vienna, 19 jun. 1991.// Review of International affairs. – Belgrade, 1991 – N995/997. – P.12-14.
- ⁸ Pekovic Ranko. Yugoslavia i Svet. Beograd. – 1998. – P.235-237.
- ⁹ Markovich Brana. Yudoslav Crisis and the World. Chronology of events, January 1990–December 1995. Institute of international politics and economics. Belgrade, 1996. – P.135-136.
- ¹⁰ Ibid. – P. 140-142.
- ¹¹ Yugoslavia in Transition: choises and contraints. – New-York: Berg. – 1995. – P.25.
- ¹² Declaration on the occasion of the conference in Yugoslavia. – 7 September 1991 / 1 Rev. Of intern. Affairs. – Belgrade. – 1991. – N995/997. – P.22-23.
- ¹³ Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. – К.: „Лібідь”, 1996. – С.304-310.
- ¹⁴ Pecovic Ranko. Yugoslavia i Svet. Beograd. – 1998. – P.79-80.
- ¹⁵ Milovanowitch Milovan. Des traitements de garantie en droit international, Thèse pour le doctorat. – Paris, 1988. – P.45-46.
- ¹⁶ Самуйлов С.М. США, НАТО, Россия и Боснийский кризис // СИЛА: экономика, политика, идеология. – №7. – 1995. – С.22-23.
- ¹⁷ Markovich Brana. Yugoslav Crisis and the World. Chronology of events, January 1990 – December 1995. Institute of international politics and economics. Belgrade, 1996. – P.145-146.
- ¹⁸ Mitic Miodrag. Krizi. Medunaradno Pravo u Jugoslovenskoj. – Beograd. – 1996. – P.114-116.

Надійшла до редакції 19.03.2002